

ΕΛΕΣ ΚΑΙ ΕΛΑΣ

ΟΙ
ΛΑΪΚΟΙ
ΣΤΡΑΤΟΙ
ΤΗΣ
ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΥΜΠΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΛΑΣ

Οι λαϊκοί στρατοί της Αντίστασης

ΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΛΑΣ – Οι λαϊκοί στρατοί της Αντίστασης

Συγγραφέας: Σπύρος Τσουτσουμπής
Επιμέλεια-Διόρθωση: Γιάννης Βογιατζής

Η φωτογραφία του εξωφύλλου προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

© 2026, Εκδόσεις Κυριάκος Παπαδόπουλος Α.Ε., Σπύρος Τσουτσουμπής

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμιά διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 2026

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

www.epbooks.gr

Καποδιστριού 9, 144 52 Μεταμόρφωση Αττικής

τηλ.: 210 2816134, e-mail: info@epbooks.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

Μασσαλίας 14, 106 80 Αθήνα, τηλ.: 210 3615334

ISBN 978-618-232-189-8

ΣΠΥΡΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΥΜΠΗΣ

ΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΛΑΣ

Οι λαϊκοί στρατοί της Αντίστασης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες.....	8
Κούγω τον άνεμο και αχά.....	9
Εισαγωγή.....	13
1. Η άνοδος και οι απαρχές των Λαϊκών Στρατών.....	29
2. Πατριώτες και αγύρτες: κινητοποίηση και στρατολόγηση στους Λαϊκούς Στρατούς.....	105
3. Ουκ επ' άρτω μόνω: η μάχη, η καθημερινή ζωή και η διαμόρφωση αντάρτικων ταυτοτήτων.....	163
4. Ιδεολογία, συντροφικότητα και πίστη: το ηθικό στους αντάρτικους στρατούς.....	218
5. Μια εμπόλεμη κοινωνία: αντάρτικη διακυβέρνηση και καθημερινή ζωή στην Ελεύθερη Ελλάδα.....	283
Συμπεράσματα.....	361
Σημειώσεις.....	372
Επιλεγμένη βιβλιογραφία.....	417

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΣΚΙ	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
ΒΣΑ	Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή
ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΕΣ	Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΔΙΑ	Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΙΑ	Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΙΑΜ	Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
IWM	Imperial War Museum
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
LHCMA	Liddell Hart Centre for Military Archives
SOE	Special Operations Executive
ΣΣΑ	Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή
TNA	The National Archives

Κούγω τον άνεμο και αχά...

Το βιβλίο πραγματεύεται την ιστορία των απλών ανθρώπων που πολέμησαν στις τάξεις των αντάρτικων στρατών της κατοχής. Το ταξίδι που οδήγησε στην έρευνα και τη συγγραφή του ξεκίνησε ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους, βετεράνους αντάρτες και αντάρτισσες, Επονίτες, Εδεσίτες, πολιτοφύλακες και απλούς χωρικούς. Μεγάλωσα στην Ηγουμενίτσα, τόπο καταγωγής της οικογένειας του πάτερα μου, ενώ πέρασα τα περισσότερα καλοκαίρια στην Άρτα, γενέθλιο τόπο της μητέρας μου, στη συνοικία Βαλαώρα ή Πραμαντιώτικα. Οι δυο πόλεις βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από τους ορεινούς όγκους της Ηπείρου, το Σούλι, τη Μουργκάνα και τα Τζουμέρκα. Αυτές οι ονομασίες, ακόμη και τώρα, έχουν μια σχεδόν επική διάσταση, όπως και οι άνθρωποι που ζούσαν τότε στις υπώρειές τους. Τη δεκαετία του '80, όταν ήρθα σε πρώτη επαφή με την ιστορία της περιόδου, η βορειοδυτική Ελλάδα διατηρούσε ακόμη την ιδιοσυγκρασία της· στα καφενεία άκουγες ακόμη αρβανίτικα, βλάχικα, «μαστορκά», «καλατζήτικα» και ένα σωρό ντοπολαλιές που κατάπιναν αχόρταγα τα φωνήεντα και μασούσαν ηδονικά τους διφθόγγους. Αυτός ο κόσμος διατηρούσε ακόμη ένα άλλο ήθος, μια ιδιαίτερη λεβεντιά αλλά και σκληρότητα, καθώς και μια ολοζώντανη προφορική παράδοση.

Η πρώτη μου επαφή με την ιστορία της Αντίστασης ήταν ακριβώς μέσω αυτής της παράδοσης και των αφηγήσεων. Αυτό που την

ξεχώριζε από τη «μεγάλη αφήγηση» και ιστορία ήταν η σχεδόν μανική προσήλωση στο τοπικό. Ο Παπανδρέου, ο Τσώρτσιλ, ο Μουσσολίνι εμφανίζονταν περιστασιακά, ξένοι, παντοδύναμοι και σχεδόν υπερκόσμιοι. Οι πρωταγωνιστές ήταν οι ντόπιοι αντάρτες, οπλαρχηγοί και καπεταναίοι: ο Μπαλούμης, οι Μιντζαίοι, οι Σκεύηδες, αλλά και οι απλοί χωρικοί που βάσταξαν στις πλάτες τους έναν ολόκληρο κόσμο κατά τη διάρκεια της κατοχής. Η μνήμη και το αφήγημα της ιστορίας ήταν, με αλλά λόγια, το ακριβώς αντίθετο από αυτό που επικρατούσε στην ακαδημαϊκή ιστορία.

Αυτές οι αφηγήσεις ήταν συχνά αποσπασματικές, πολλές φορές άφηναν σιωπές και κενά, ηθελημένα και μη, αλλά αποτέλεσαν το πρώτο έναυσμα και αφορμή να καταπιαστώ με την ιστορία της περιόδου. Το δεύτερο έναυσμα ήταν η επαφή μου με δύο πολύ διαφορετικούς ιστορικούς, τον Έρικ Χόμπσμπομ και τον Φερνάν Μπροντέλ. Αν και κανείς από τους δύο δεν ασχολήθηκε με την ιστορία της Αντίστασης, τα έργα τους αφενός με έπεισαν να ασχοληθώ επαγγελματικά με την ιστορία και αφετέρου με έκαναν να επανεκτιμήσω τις φωνές και τις αφηγήσεις του παρελθόντος, τις οποίες η «μεγάλη ιστορία», που εξάλλου κυριαρχούσε στα αμφιθέατρα και στους εκδοτικούς οίκους, είχε αφήσει πίσω. Κατ' αυτόν τον τρόπο, γεννήθηκαν και τα ερωτήματα που απασχολούν το βιβλίο: πώς και γιατί αυτοί οι άνθρωποι διάλεξαν να στρατευθούν στην υπηρεσία της μιας ή της άλλης παράταξης; Πώς βίωσαν τη στράτευσή τους; Τι σήμαινε για αυτούς και τις κοινωνίες τους;

Άρχισα το διδακτορικό μου το 2008 και το ολοκλήρωσα το 2012· τέσσερα χρόνια αργότερα, ολοκλήρωσα τη συγγραφή του βιβλίου στα αγγλικά. Σχεδόν δέκα χρόνια μετά, το βιβλίο βρήκε ένα εξαιρετικά φιλόξενο σπίτι στις Εκδόσεις Παπαδόπουλος. Η έρευνα και η συγγραφή του παρόντος βιβλίου, αλλά και η διαδικασία της μετάφρασης και της επιμέλειας, δεν θα ήταν δυνατές χωρίς τη συμπαράσταση εκλεκτών φίλων και συναδέλφων. Θα ήθελα να μνημονεύσω

τον Στάθη Καλύβα για τις ιδιαίτερα παραγωγικές συζητήσεις μας την τελευταία δεκαετία. Ο John Iatrides έκανε πολύτιμες και γενναιοδωρες παρατηρήσεις, ενώ ο Jamie Horncastle είναι όπως πάντα αναντικατάστατος σαν φίλος και πηγή πληροφοριών για τη Μακεδονία της Κατοχής, του Εμφυλίου και τις πραγματικότητες του Ψυχρού Πολέμου στα Βαλκάνια. Το προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους, του Liddell Hart Centre for Military Archives, του Imperial War Museum, των ΑΣΚΙ και της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού έκαναν την έρευνά μου πολύ πιο εύκολη με τον επαγγελματισμό τους. Ένα μεγάλο ευχαριστώ επίσης πρέπει να απευθύνω στην Κατερίνα Τριανταφύλλου και τον Γιάννη Παπαδόπουλο για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν.

Χρωστώ ένα εξίσου μεγάλο χρέος στους ανθρώπους που άνοιξαν τα σπίτια τους και μοιράστηκαν τις ιστορίες τους μαζί μου στην Ηγουμενίτσα, την Άρτα, τα Γιάννενα, την Παραμυθιά, το Σούλι, τη Σενίτσα, το Μαργαρίτι και σε όλα τα άλλα χωριά και κοινότητες της Ηπείρου. Η ζεστασιά της φιλοξενίας τους, η αξιοπρέπεια τους, η γενναιοδωρία τους και το ήθος τους θα μένουν για πάντα εντυπωμένα στη μνήμη μου. Ήταν οι τελευταίοι εκπρόσωποι του παλαιού κόσμου που γέννησε τα αντάρτικα, θύτες και θύματα ταυτόχρονα της περιόδου, καθώς είδαν τις κοινότητές τους να καταστρέφονται και να σπαράζονται μπροστά στα μάτια τους. Παρ' όλα αυτά, στις δεκαετίες που ακολούθησαν, πορεύτηκαν με σπάνια αντοχή και αξιοπρέπεια. Σε αυτούς τους ανθρώπους οφείλουμε ένα μεγάλο χρέος· ήταν και είναι οι πραγματικοί ήρωες της περιόδου.

Το μεγαλύτερο χρέος και ευγνωμοσύνη, όπως πάντα, τα χρωστώ στην οικογένειά μου: την αδελφή μου Αναστασία και τους γονείς μου Δημήτρα και Γιάννη, για όλη την απλόχερη αγάπη και τη συμπαράστασή τους όλα αυτά τα χρόνια.

Θέλω να αφιερώσω το βιβλίο στη μνήμη των παππούδων μου,

ΣΠΥΡΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΥΜΠΗΣ

Πήλιου, Αναστασίας, Κώστα και Κατερίνας και της θείας μου Ρήνας. Οι αφηγήσεις τους, οι εμπειρίες τους και η μνήμη τους υπήρξαν καθοριστικές τόσο για τη μελέτη αυτή όσο και για μένα προσωπικά· με συνόδευσαν και με συνοδεύουν πάντα.

Σπύρος Τσουτσομπής
Μάρτιος 2026

Εισαγωγή

Την περίοδο 1941-1944, η Ελλάδα υπήρξε ο τόπος μιας αιματηρής σύγκρουσης, όπου στρατεύματα του Άξονα, εθνικιστικές πολιτοφυλακές, δωσιλογικοί σχηματισμοί, αντάρτικες δυνάμεις και Βρετανοί πράκτορες συγκρούστηκαν σε έναν πόλεμο φθοράς πρωτοφανούς αγριότητας. Μετά το τέλος του πολέμου, ακολούθησε ένας ακόμη πιο αιματηρός εμφύλιος πόλεμος, ο οποίος διήρκεσε τρία χρόνια (1946-1949). Ωστόσο, το τέλος του εμφυλίου δεν σήμανε και τη λήξη των εχθροπραξιών μεταξύ των πρωταγωνιστών και των απογόνων τους. Τις επόμενες δεκαετίες, απομνημονευματογράφοι, δημοσιογράφοι, πολιτικοί και ιστορικοί διεξήγαγαν έναν παρατεταμένο αγώνα οπισθοφυλακής στις εφημερίδες, στις αίθουσες διαλέξεων και στους εκδοτικούς οίκους.

Ο εμφύλιος πόλεμος παρήγαγε μια σειρά από παράπλευρες συνέπειες, με σημαντικότερη την απαγόρευση της Αριστεράς και τις διώξεις των βετεράνων της αντίστασης και των οικογενειών τους. Το κράτος αντιμετώπισε την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης ως προοίμιο του Εμφυλίου, μια αντίληψη που αποτυπώθηκε σε πολυάριθμα ιστορικά έργα και απομνημονεύματα δεξιών αντιστασιακών και Βρετανών αξιωματικών, οι οποίοι παρουσίαζαν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ¹ ως σοβιετικό υποχείριο που είχε στόχο να προετοιμάσει το έδαφος για την εγκαθίδρυση μιας αριστερής δικτατορίας.² Αυτή ήταν η ορθόδοξη προσέγγιση μέχρι τη δεκαετία του 1970, όταν μια νέα

γενιά αναθεωρητών ιστορικών αμφισβήτησε το ερμηνευτικό αυτό σχήμα, «υποστηρίζοντας ότι, στην καλύτερη περίπτωση, η φύση του κομμουνιστικού ελέγχου στο ΕΑΜ/ΕΛΑΣ απαιτούσε περαιτέρω διερεύνηση και, στη χειρότερη, ο αγγλοαμερικανικός ιμπεριαλισμός είχε στραγγαλίσει ένα γνήσια λαϊκό και ριζοσπαστικό κίνημα».³ Παρά τις ριζικά διαφορετικές προσεγγίσεις τους, οι μελετητές αυτοί δεν απομακρύνθηκαν από το αντικείμενο ούτε από τη μεθοδολογία των προκατόχων τους· οι περισσότερες αναθεωρητικές μελέτες υιοθέτησαν μια προσέγγιση «από τα πάνω» και εστίασαν σε δύο βασικά ζητήματα: τους λόγους για τους οποίους το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ απέτυχε να καταλάβει την εξουσία και την κατανομή της ευθύνης για το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου.⁴

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου διευκόλυνε μια πολύ πιο αποστασιοποιημένη προσέγγιση της περιόδου αυτής και σηματοδότησε μια εντυπωσιακή στροφή προς την κοινωνική ιστορία, καθώς οι ιστορικοί άρχισαν να ερευνούν πεδία που είτε είχαν παραμεληθεί είτε θεωρούνταν ταμπού από τους προκατόχους τους, όπως οι εμπειρίες των γυναικών και των μειονοτήτων, το Ολοκαύτωμα και η συνενοχή του ελληνικού κράτους στην υλοποίησή του, ο δωσιλογισμός, τα αντίποινα και η μνήμη.⁵ Το εντυπωσιακό είναι ότι αυτή η άνθηση της κοινωνικής ιστορίας παρέκαμψε τους ανθρώπους που βρίσκονταν, ως επί το πλείστον, στο επίκεντρο των γεγονότων: τους αντάρτες. Η μοναδική συστηματική μελέτη του ΕΛΑΣ παραμένει το έργο του Στέφανου Σαράφη *Ο ΕΛΑΣ*, ένα έντονα πολεμικό βιβλίο που επικεντρώνεται στην τακτική και την πολιτική και γράφτηκε τη δεκαετία του 1960 με σκοπό να υπερασπιστεί τον ΕΛΑΣ και την ηγεσία του από τους επικριτές τους.⁶

Οι ιστορικοί της ελληνικής αντίστασης δεν αποτελούν εξαίρεση στο ευρύτερο αυτό φαινόμενο. Η εμπειρία των απλών μελών των αντιστασιακών οργανώσεων (παρτιζάνων, μακί, ανταρτών) έχει σε μεγάλο βαθμό παραμεληθεί από τους περισσότερους μελετητές της

περιόδου στη Δυτική Ευρώπη. Η πλειοψηφία των μελετών εστιάζει στη «μεγάλη ιστορία» και στον ρολό των πολιτικών και στρατιωτικών πρωταγωνιστών της περιόδου.⁷ Ως αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης, η καθημερινότητα των ένοπλων αντιστασιακών, οι παράγοντες που τους οδήγησαν να λάβουν μέρος στον πολεμικό αγώνα, η εμπειρία και το βίωμα της μάχης παραμένουν ανεξερεύνητα στην ιστοριογραφία της αντίστασης. Η επιλογή αυτή υπαγορεύτηκε εν πολλοίς από πολιτικές σκοπιμότητες. Στη μεταπολεμική περίοδο, οι πολιτικοί διάδοχοι των αντιστασιακών κινήματων επιδίωξαν να αποστασιοποιηθούν από τη μαχητική εικόνα που είχαν υιοθετήσει κατά τη διάρκεια της Κατοχής, προκρίνοντας πιο ειρηνικές αναπαραστάσεις, οι οποίες τόνιζαν τη θυσία των ανταρτών και παρουσίαζαν τον ανάρτη πρωτίστως ως θύμα του πολέμου και του φασισμού.⁸ Αντίστοιχα, η αντίσταση παρουσιαζόταν ως συλλογικό εγχείρημα ολόκληρου του έθνους, ενώ μετριαζόταν και η πολεμόχαρη ρητορική των ανταρτών της κατοχικής περιόδου.⁹ Οι εν λόγω αναπαραστάσεις εξυπηρετούσαν έναν διττό στόχο: αφενός, να δημιουργήσουν μια πιο συμπεριληπτική εικόνα για την αντίσταση, ικανή να διευκολύνει την εθνική συμφιλίωση και να ενισχύσει την πολιτική απήχηση της Αριστεράς, και αφετέρου, να αποκρούσουν τις κατηγορίες της Δεξιάς ότι το αντιστασιακό κίνημα συνιστούσε, στην πραγματικότητα, έναν εμφύλιο πόλεμο που διεξαγόταν από την Αριστερά με απώτερο σκοπό την κατάληψη της εξουσίας. Οι ανησυχίες αυτές απέτρεψαν πολλούς αριστερούς ιστορικούς από το να ασχοληθούν με τις εμπειρίες των ανταρτών, καθώς φοβούνταν ότι τέτοιου είδους μελέτες ενδεχομένως να υπονόμευαν το συγκεκριμένο αφήγημα. Η μελέτη της ένοπλης αντίστασης είχε εξίσου περιορισμένη απήχηση σε πιο συντηρητικούς μελετητές και παραδοσιακούς στρατιωτικούς ιστορικούς, οι οποίοι τη θεωρούσαν, στην καλύτερη περίπτωση, δευτερεύουσα σε σχέση με τη συμμαχική πολεμική προσπάθεια, ενώ, η πολιτική της διάσταση προκαλούσε αμηχανία.¹⁰

Οι ίδιες ανησυχίες διαμόρφωσαν και τις αφηγήσεις πολλών βετεράνων. Η πλειονότητα των προσωπικών μαρτυριών περιέχει ελάχιστες αναφορές στο βίωμα του πολέμου πέρα από γενικόλογες περιγραφές, ενώ οι αναφορές στην έξαψη του φόνου και την έλξη της μάχης, που απαντούν συχνά στις προσωπικές μαρτυρίες μαχητών άλλων συρράξεων, απουσιάζουν εμφανώς από τις αφηγήσεις των βετεράνων της αντίστασης.¹¹ Η επιμονή αυτών των ανησυχιών αποτυπώνεται στις έντονες αντιδράσεις βετεράνων και φιλοεαμικών ιστορικών σε πρόσφατες συζητήσεις γύρω από τη βία στη διάρκεια του πολέμου. Οι τελευταίοι όχι μόνο αρνούνταν ότι ο ΕΛΑΣ εμπλεκόταν σε βίαιες ενέργειες κατά αμάχων, τονίζοντας ότι οι αντιστασιακοί υπήρξαν πρωτίστως θύματα βίας, αλλά επέμεναν και ότι κάθε συζήτηση για τη βία της αντίστασης οδηγεί σε έναν απαράδεκτο ηθικό σχετικισμό, ο οποίος απειλεί να εξισώσει τους αντιστασιακούς με τους δωσίλογους αντιπάλους τους.¹² Ωστόσο, αυτή η αντίληψη για το αντάρτικο κίνημα δεν έτυχε καθολικής αποδοχής. Ριζοσπάστες φοιτητές και ομάδες της Αριστεράς άσκησαν κριτική σε αυτή την προσέγγιση και υιοθέτησαν μια πολύ πιο μαχητική εικόνα της αντίστασης, η οποία εξιδανίκευε τη βία και αναδείκνυε το πολιτικό πλαίσιο του κινήματος.

Η εικόνα του ΕΔΕΣ¹³ και η σχέση του με τη βία είναι λιγότερο αμφισβητούμενη, καθώς ιδρυτής και ηγέτης του υπήρξε ένας επαγγελματίας στρατιωτικός, ενώ πολλοί από τους αξιωματικούς του κατατάχθηκαν στον τακτικό στρατό κατά τη μεταπολεμική περίοδο, φτάνοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε υψηλόβαθμες θέσεις. Ωστόσο, ούτε η σχέση του ΕΔΕΣ με το παρελθόν υπήρξε αβίαστη. Η σχέση της αντίστασης με τον ανταρτοπόλεμο και την Αριστερά οδήγησε βετεράνους και υποστηρικτές του ΕΔΕΣ να υποβαθμίσουν την τραχιά και επιθετική εικόνα της Κατοχής και να τονίσουν ότι ο ΕΔΕΣ, σε αντίθεση με τον βασικό του αντίπαλο, συνιστούσε έναν τακτικό στρατό, αποτελούμενο από πειθαρχημένους, ευσυνειδητους

και πατριώτες εθελοντές. Η συγκεκριμένη περιγραφή δεν συμφωνούσε πάντοτε με τις εμπειρίες ορισμένων βετεράνων, ιδίως στην έδρα του ΕΔΕΣ στη δυτική Ήπειρο, όπου τα κατορθώματα των ανταρτών και η άγρια αρρενωπότητά τους εξακολουθούν να εξυμνούνται στη λαϊκή κουλτούρα.¹⁴

Στόχος του βιβλίου είναι να καλύψει αυτό το κενό στην υπάρχουσα ιστοριογραφία και να προσφέρει την πρώτη συστηματική μελέτη των «Λαϊκών Στρατών» του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ κατά την περίοδο της Κατοχής. Αυτές, φυσικά, δεν ήταν οι μόνες ένοπλες ομάδες που εμφανίστηκαν την εποχή αυτή· ωστόσο, ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ υπερείχαν κατά πολύ των αντιπάλων τους ως προς το μέγεθος, την αριθμητική δύναμη και τη γεωγραφική εξάπλωση. Επιπλέον, παρότι ο ΕΛΑΣ υποσκέλιζε τον ΕΔΕΣ στις μεταγενέστερες φάσεις της αντίστασης, οι δυνάμεις τους παρέμειναν συγκρίσιμες, γεγονός που καθιστά εφικτή μια ισορροπημένη συγκριτική προσέγγιση. Το βιβλίο αυτό δεν αποτελεί μια στρατιωτική ιστορία της αντίστασης και όσοι προσδοκούν να διαβάσουν μια αναλυτική αφήγηση μαχών και στρατιωτικών τακτικών ή μια αξιολόγηση των διοικητών που οδήγησαν τους «Λαϊκούς Στρατούς» στη μάχη θα απογοητευτούν. Όπως θα απογοητευτούν και όσοι ενδεχομένως αναζητούν νέες πολιτικές ερμηνείες για την αντίσταση και τα αίτια του εμφυλίου πολέμου. Το βιβλίο δεν αποφεύγει ούτε τη μάχη ούτε την πολιτική, οι οποίες κατέχουν σημαντική θέση στην ανάλυση, ωστόσο, όπως έχει επισημάνει ο Ρίτσαρντ Χολμς, η μάχη αποτελεί απλώς «την κορυφή του στρατιωτικού παγόβουνου».¹⁵ Η μελέτη εστιάζει στα κατώτερα στρώματα και των δύο οργανώσεων, διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο οι αντάρτες του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ αντιλαμβάνονταν τη σύγκρουση και τον ρόλο τους σε αυτήν, το πώς αντιμετώπιζαν τις κακουχίες της καθημερινής ζωής στο πεδίο, τους τρόπους με τους οποίους προσπαθούσαν να ξεπεράσουν τον φόβο και το άγχος της μάχης και το πώς συμπεριφέρονταν τόσο απέναντι στους αντιπάλους

τους όσο και απέναντι στον άμαχο πληθυσμό. Παρότι ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ διέθεταν ένοπλες δυνάμεις σε πολλές αστικές περιοχές, το βιβλίο δεν ασχολείται με αυτές, αντίθετα, εστιάζει στην ύπαιθρο που αποτέλεσε εξάλλου και το κύριο σκηνικό της πολεμικής προσπάθειας των «Λαϊκών Στρατών» της αντίστασης.

Οι αντάρτικες ομάδες παρουσιάζονται συχνά ως «πολιτικοί στρατοί» εν μέρει διότι πολλές μελέτες βασίζονται στα κείμενα και τις αφηγήσεις ενός μικρού αριθμού έντονα πολιτικοποιημένων ανταρτών, πολλοί από τους οποίους προέρχονταν από την πολιτική και στρατιωτική ελίτ των οργανώσεων. Η επιρροή των τελευταίων στην ιστοριογραφία της αντίστασης είναι τεράστια, μιας και εκείνοι ήταν πιθανότερο να συγγράψουν απομνημονεύματα, στα οποία βασίστηκαν οι περισσότερες μελέτες, καθώς και να μιλήσουν σε ιστορικούς, να δημοσιεύσουν κείμενα στον Τύπο ή να δώσουν συνεντεύξεις σε μελετητές που αναζητούσαν μια πιο «τοπική» οπτική. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν επίσης πιο πιθανό να συμμετάσχουν στη σύνθεση των τραγουδιών και των θεατρικών έργων που χρησιμοποίησαν οι μελετητές προκειμένου να σκιαγραφήσουν το προφίλ και τα κίνητρα των ανταρτών.¹⁶ Η έμφαση αυτή είχε σημαντικές συνέπειες για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκαν οι ιστορικές αφηγήσεις, καθώς επηρέασε τόσο τον τόνο όσο και τα ερωτήματα που έθεταν οι ιστορικοί, οι οποίοι, κατά κανόνα, ενδιαφέρονταν για τις ιδεολογικές πεποιθήσεις των ανταρτών.

Παρ' όλα αυτά, η συγκεκριμένη προσέγγιση ενέχει διάφορα προβλήματα. Πρώτον, περιορίζει την ιστορική έρευνα σε εκείνους που έκαναν τον κόπο να καταγράψουν τη δική τους εκδοχή των γεγονότων. Επιπλέον, θολώνει τις διαφορές μεταξύ ανταρτών διαφορετικών κατηγοριών, εφόσον άνθρωποι που στρατολογήθηκαν διά της βίας, λιποτάκτες, καιροσκόποι και αντιστασιακοί της «τελευταίας ώρας» είναι μάλλον απίθανο να έχουν αφήσει τεκμήρια για τις πράξεις και τα κίνητρά τους. Παράλληλα, τέτοιου είδους αφηγήσεις συχνά

εξωραΐζουν τις πιο δυσάρεστες όψεις της αντάρτικης εμπειρίας, όπως η λιποταξία, η λεηλασία, ο φόβος και η βία κατά αμάχων. Παρ' όλα αυτά, οι άνθρωποι που αναφέρονται στο βιβλίο σπάνια εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία των ακτιβιστών. Και μάλιστα, το βιβλίο υποστηρίζει ότι οι πολιτικοί ακτιβιστές αποτελούσαν τη μειοψηφία μεταξύ των ανταρτών, οι περισσότεροι εκ των οποίων αποφάσισαν να καταταχθούν για λόγους κάθε άλλο παρά ιδεολογικούς και παρέμειναν προκλητικά οπορτουνιστές και συχνά απολιτικοί μέχρι το τέλος.

Ο εντοπισμός της «φωνής» αυτών των ανταρτών είναι ένα δύσκολο έργο. Τα τεκμήρια που παρήγαγε η αντίσταση –αναφορές, εγκύκλιοι, πρακτικά στρατοδικείων– αποτελούν πλούσιες πηγές που προσφέρουν σημαντικές διοράσεις για την καθημερινότητα των αντάρτικων ομάδων, για την πειθαρχία και το φρόνημά τους, καθώς και για τις σχέσεις τους με τον άμαχο πληθυσμό. Παρ' όλα αυτά, δεν λείπουν οι κίνδυνοι όταν κανείς μελετά αυτά τα τεκμήρια, εφόσον οι συντάκτες τους είχαν συχνά την τάση να υπερβάλλουν ως προς τα επιτεύγματά τους και να υποβαθμίζουν εκείνα των αντιπάλων τους. Τείνουν επίσης να αποσιωπούν στοιχεία, όπως η λιποταξία ή η λεηλασία, που θα μπορούσαν να βλάψουν την εικόνα τους στα μάτια των ανωτέρων τους και να μειώσουν τις πιθανότητες προαγωγής τους. Εξίσου χρήσιμες για τη μελέτη της ζωής στην Ελεύθερη Ελλάδα και τις σχέσεις στρατού και άμαχου πληθυσμού είναι οι εκθέσεις και οι αναφορές της χωροφυλακής και των δημόσιων λειτουργών, παρότι και αυτές, πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή, εξαιτίας των βαθιά ριζωμένων πολιτικών προκαταλήψεων των συντακτών τους. Πολύτιμα και αμερόληπτα στοιχεία για την πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελεύθερη Ελλάδα και τις συνέπειες των αντιποίνων στον αγροτικό πληθυσμό προσφέρουν οι εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού. Εξίσου σημαντικές είναι και οι εκθέσεις και τα ημερολόγια των Βρετανών στρατιωτικών συνδέσμων. Ορισμένοι ιστορικοί έχουν προειδοποιήσει κατά της χρήσης αυτών των

πηγών, επισημαίνοντας τον έντονο αντικομμουνισμό ορισμένων εκ των αξιωματικών.¹⁷ Οι εκθέσεις αυτές, ωστόσο, προσφέρουν, ως επί το πλείστον, μια πλούσια και ακριβή εικόνα της ζωής στην Ελεύθερη Ελλάδα και, παρότι οι πολιτικές προκαταλήψεις πολλών αξιωματικών είναι σαφέστερες, οι πληροφορίες που προσφέρουν για τις αντάρτικες ομάδες σπανίως επηρεάζονται αρνητικά λόγω αυτού.

Παρά τα ελαττώματά τους, οι προσωπικές μαρτυρίες, τα ημερολόγια και τα απομνημονεύματα έχουν ύψιστη σημασία για την ανασυγκρότηση των εμπειριών των ανταρτών. Δυστυχώς, τα ημερολόγια και οι επιστολές που σώζονται είναι λιγοστά και, ως επί το πλείστον, γραμμένα από μορφωμένους αγωνιστές που συχνά κατείχαν ανώτερες θέσεις στους Λαϊκούς Στρατούς. Το κενό αυτό μπορεί να καλυφθεί μέσω της χρήσης απομνημονευμάτων και προφορικών μαρτυριών. Οι πηγές αυτές, ωστόσο, παρουσιάζουν τα δικά τους προβλήματα: η διάβρωση της μνήμης με την πάροδο του χρόνου οδηγεί συχνά σε παραλείψεις και διαστρεβλώσεις, ενώ η μνήμη επηρεάζεται τόσο από τις παρελθοντικές εμπειρίες όσο και από τις ανάγκες του παρόντος και τις προσδοκίες του ακροατηρίου. Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι οι απομνηματογράφοι συχνά «εμφορούνται τόσο από την ανάγκη τους να διαχειριστούν συναισθήματα που προκαλούνται από το ίδιο το γεγονός όσο και από τις φαντασιακές προσδοκίες [του] ακροατηρίου την ώρα που το αφηγούνται».¹⁸ Τα πολιτικά πιστεύω αποτελούν ένα εξίσου σημαντικό ζήτημα, μιας και οι συγγραφείς συχνά διαστρεβλώνουν τα βιώματά τους προκειμένου να τα καταστήσουν συμβατά με τις απαιτήσεις μιας συγκεκριμένης πολιτικής ατζέντας. Τα προβλήματα αυτά έχουν οδηγήσει ορισμένους ιστορικούς του πολέμου να απορρίψουν τα απομνημονεύματα ως αξιόπιστες πηγές.¹⁹

Παρ' όλα αυτά, κάθε είδος πηγής ενέχει τα δικά του ειδικά ζητήματα. Η Κάθριν Μέριντεϊλ υποστηρίζει ότι οι επιστολές συχνά γράφονται με συγκεκριμένους παραλήπτες κατά νου. Ως εκ τούτου, οι συντάκτες

τους συμμορφώνονται με τις προσδοκίες των παραληπτών και, κατ' επέκταση, αποσιωπούν συνειδητά γεγονότα που ενδεχομένως θεωρούν ακατάλληλα.²⁰ Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει ορισμένους μελετητές να υποστηρίξουν ότι τα απομνημονεύματα προσφέρουν μια πιο ακριβή και ισορροπημένη αποτύπωση της προσωπικής εμπειρίας· σύμφωνα με τον Μάικλ Ρόπερ, «οι αναδρομικές αφηγήσεις είναι κατά κανόνα πιο αναστοχαστικές σε ό,τι αφορά τη συναισθηματική εμπειρία του πολέμου απ' ό,τι οι επιστολές ή τα ημερολόγια», καθώς

τη στιγμή της εμπειρίας, η γλώσσα τείνει να λειτουργεί ως ένα πρωτόγονο μέσο διατύπωσης ωμών και αβάσταχτων αισθητηριακών εντυπώσεων [...] απαιτείται χρόνος προκειμένου να συγκροτηθεί μια συνεκτική αφήγηση [...] οι αισθήσεις που μεταφέρονται στις επιστολές, σε σύγκριση με τα απομνημονεύματα, είναι σχετικά αχώνευτες και συχνά μοιάζουν ακατανόητες, υποχρεώνοντάς μας να διαβάσουμε «πίσω από τις λέξεις».²¹

Παρά τους περιορισμούς αυτούς, η πλήρης απόρριψη των απομνημονευμάτων στερεί από τον ιστορικό μια κρίσιμη πηγή, καθώς μπορούν συχνά να προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για την καθημερινότητα και τις αντιλήψεις των ανταρτών.

Οι προφορικές μαρτυρίες είναι εξίσου σημαντικές και έχουν χρησιμοποιηθεί εκτενώς στη μελέτη. Πολλές από αυτές συλλέχθηκαν στην Ήπειρο μεταξύ 2006 και 2008. Ελάχιστοι από τους άνδρες και τις γυναίκες με τους οποίους συνομίλησα είχαν αναλάβει ανώτερες θέσεις στους αντάρτικους στρατούς. Οι περισσότεροι ανήκαν στη βάση των αντάρτικων οργανώσεων: αγρότες, κτηνοτρόφοι και τεχνίτες που είχαν περάσει όλη τους τη ζωή στα χωριά τους προτού ενταχθούν στον ΕΛΑΣ ή τον ΕΔΕΣ. Ορισμένοι ήταν αναλφάβητοι και κάποιες συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν εν μέρει στα ελληνικά, καθώς αρκετοί συμμετέχοντες προτιμούσαν να μιλήσουν στα

αρβανίτικα ή στα βλάχικα. Σε αντίθεση με τους αγωνιστές, οι οποίοι τείνουν να εντάσσουν τις αφηγήσεις τους στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο, οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι τοποθέτησαν τις αφηγήσεις τους στο πλαίσιο της κοινότητάς τους. Για πολλούς μάλιστα τα γεγονότα που είχαν σημασία δεν ήταν η ανακωχή ΕΑΜ-ΕΔΕΣ ή ο σχηματισμός της ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), αλλά μάλλον μια δολοφονία στο χωριό, το κάψιμο σπιτιών ή η απώλεια ενός συγγενή. Στο ίδιο πνεύμα, θυμούνται τον εμφύλιο όχι τόσο σαν μια μάχη ανάμεσα σε δύο αντιμαχόμενες πλευρές, αλλά σαν έναν αγώνα μεταξύ αντίπαλων οικογενειών και κοινοτήτων. Ελάχιστοι μάλιστα από τους ανθρώπους με τους οποίους συνομίλησα παρουσίασαν τις επιλογές τους ως ιδεολογικές· η αφοσίωση στην οικογένεια, ο εξαναγκασμός και η οικονομική δυσπραγία είναι τα κίνητρα που αναφέρονται πιο συχνά, καθώς πολλοί κατατάχτηκαν ακολουθώντας το παράδειγμα ή την προτροπή κάποιου συγγενή. Οι πολιτικές πεποιθήσεις δεν λείπουν τελείως, ωστόσο παίζουν δευτερεύοντα ρόλο σε σχέση με τις υλικές συνθήκες· οι ελλείψεις τροφίμων ήταν ένα επαναλαμβανόμενο θέμα στις περισσότερες συνεντεύξεις. Τα ζητήματα αυτά ανακύπτουν και στις προφορικές μαρτυρίες που εντόπισα στα αρχεία ή στις πολύτιμες συλλογές προφορικών μαρτυριών που δημοσιεύτηκαν την τελευταία δεκαετία από αρκετούς συγγραφείς, τις οποίες και χρησιμοποίησα εκτεταμένα.²²

Παρά τη χρησιμότητά τους, οι προφορικές μαρτυρίες δεν παρουσιάζουν μια «αυθεντική» εκδοχή των γεγονότων· πολλοί αφηγητές μάλιστα αποφεύγουν ευαίσθητα ζητήματα, όπως θηριωδίες ή ενέργειες συγγενών τους που θεωρούν «ατιμωτικές», ενώ ορισμένοι αποφεύγουν, σιωπηρά, ζητήματα που, κατά τη γνώμη τους, θα έβλαπταν τη φήμη της κοινότητάς τους ή των συγχωριανών τους. Το πέρασμα του χρόνου έχει επίσης παίξει σημαντικό ρόλο, αλλοιώνοντας και διαστρεβλώνοντας τις αναμνήσεις τους. Παρ' όλα αυτά, οι μαρτυρίες παρέχουν πρόσβαση σε περιοχές που σπάνια αποκαλύπτονται

από τις παραδοσιακές πηγές και μπορούν να ανοίξουν νέες οδούς διερεύνησης και επανεξέτασης που είναι αδύνατο να κάνουν άλλες πηγές. Όπως υποστήριξε ο Ρόντρικ Κέντγουορντ, «η προφορική μαρτυρία, ακόμη και πενήντα χρόνια μετά το γεγονός, διατυπώνει υποθέσεις, προσφέρει προσωπικές λεπτομέρειες, αποκαλύπτει το τοπικό κλίμα, διευκολύνει τη διατύπωση ερμηνευτικών προσεγγίσεων και διασώζει την ατομικότητα με έναν τρόπο που οι ιστορικοί μιας ελλιπώς τεκμηριωμένης ιστορικής περιόδου δεν έχουν την πολυτέλεια να αγνοήσουν».²³

Το βιβλίο αυτό εστιάζει σε πέντε βασικά ζητήματα. Το πρώτο είναι η ανάδυση της αντίστασης και των Λαϊκών Στρατών. Το βιβλίο δεν ασχολείται με την ίδρυση και την πολιτική καταγωγή του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ, καθώς αυτά τα ζητήματα έχουν αναλυθεί λεπτομερώς σε αρκετές σημαντικές μελέτες.²⁴ Αντίθετα, εστιάζει στη διαδικασία με την οποία οι αντιστασιακές οργανώσεις κατόρθωσαν να αναπτυχθούν στην ύπαιθρο και προσφέρει μια καλύτερη κατανόηση της κοινωνικής βάσης της αντίστασης και των κινήτρων των αγωνιστών. Οι ιστορικοί είδαν την ανάδυση της αντίστασης ως απόρροια της καταπίεσης και της οικονομικής εξαθλίωσης· το βιβλίο αμφισβητεί αυτές τις ερμηνείες και υποστηρίζει ότι πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στις τοπικές δυναμικές, καθώς και στη σημασία της κουλτούρας και των δεσμών συγγένειας. Το βιβλίο εξετάζει επίσης τη σημασία της βίας και τον ρόλο του συχνά δαιμονοποιημένου «ξένου παράγοντα» στη συγκρότηση και την επέκταση των αντιστασιακών στρατών.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά τα κίνητρα. Οι αντάρτες παρουσιάζονται επιφανειακά ως ιδεολογικά στρατευμένοι εθελοντές· σύμφωνα με έναν ιστορικό, «οι περισσότεροι έκαναν μια ηθική επιλογή, η ιδεολογία είχε πραγματική σημασία και αυτό είναι που καθιστά την περίοδο αυτή ξεχωριστή».²⁵ Το βιβλίο αμφισβητεί αυτή την ευρέως διαδεδομένη άποψη και διερευνά ένα ευρύ φάσμα παραγόντων, όπως

οι δεσμοί συγγένειας και εντοπιότητας, ο εξαναγκασμός και η οικονομική ανέχεια. Είναι αναμφισβήτητο ότι οι πρώτες αντάρτικες ομάδες περιλάμβαναν σημαντικό αριθμό ανθρώπων που εμφορούνταν από ιδεολογικά κίνητρα· ωστόσο, η πλειονότητα εξ αυτών ήταν πολιτικά έμπειροι ακτιβιστές που προέρχονται από αστικά κέντρα. Από την άλλη μεριά, ο ρόλος της ιδεολογίας ήταν πολύ πιο περιορισμένος στην περίπτωση των νεοσύλλεκτων αγροτικής καταγωγής, οι περισσότεροι από τους οποίους κατατάχθηκαν για πολύ πιο πεζούς λόγους: εξαιτίας της ανέχειας, από αλληλεγγύη απέναντι σε συγγενείς –πολλοί από τους πρώτους καπετάνιους βασίστηκαν στα συγγενικά και τοπικά τους δίκτυα για τη στρατολόγηση–, λόγω προβλημάτων με τον νόμο, από επιθυμία για περιπέτεια και εξαιτίας της ανεργίας. Παρά τις διαφορές τους, οι περισσότεροι από αυτούς τους άνδρες διέθεταν ένα κοινό χαρακτηριστικό: ήταν εθελοντές που επέλεξαν να καταταγούν με δική τους πρωτοβουλία. Η έναρξη του εμφυλίου πολέμου μετέβαλε άρδην αυτή την κατάσταση, καθώς όλο και περισσότεροι κατατάσσονταν είτε επειδή εξαναγκάζονταν είτε επειδή πίστευαν ότι η συμμετοχή σε κάποιο ένοπλο αντάρτικο σώμα θα προσέφερε ασφάλεια στους ίδιους και τις οικογένειές τους σε ένα ολοένα και πιο πολωμένο πολιτικό περιβάλλον. Ωστόσο, η πολιτική πόλωση δεν ενίσχυσε τη σημασία της ιδεολογίας· αντιθέτως, το πολιτικό κίνητρο κατέστη ολοένα και λιγότερο καθοριστικό, όπως αποδεικνύεται από την αυξανόμενη συχνότητα των αποστασιών, καθώς οι αντάρτες άλλαζαν στρατόπεδα κατά βούληση αναζητώντας εκδίκηση, οικονομικές ανταμοιβές και ασφάλεια.

Το βιβλίο ενδιαφέρεται εξίσου για την καθημερινή ζωή και τις δραστηριότητες των ανταρτών, οι οποίες εξετάζονται στο τρίτο κεφάλαιο. Η κύρια αποστολή του αντάρτη ήταν βέβαια ο πόλεμος· ωστόσο, ελάχιστα γνωρίζουμε για το πώς βίωναν τη μάχη οι αντάρτες και ακόμη λιγότερα για τις δραστηριότητες και την καθημερινότητά τους όταν δεν συμμετείχαν σε συγκρούσεις. Το κεφάλαιο αυτό

ακολουθεί τους αντάρτες από τη στιγμή της κατάταξής τους έως τη μάχη, σε μια προσπάθεια να κατανοήσει πώς βίωναν τη συμμετοχή τους στην αντίσταση και πώς αυτές οι εμπειρίες διαμόρφωσαν στάσεις και ταυτότητες τόσο στο εσωτερικό των ομάδων όσο και απέναντι στους αμάχους. Η ένταξη στο αντάρτικο συνεπαγόταν την πλήρη ρήξη και την απομάκρυνση από τη ζωή του πολίτη. Βέβαια οι εμπειρίες των ανταρτών διέφεραν: ορισμένοι νεαροί άφηναν για πρώτη φορά το σπίτι τους και την οικογένειά τους, ενώ άλλοι είχαν ήδη εμπειρία μάχης και μακρών περιόδων αποχωρισμού κατά τον προηγούμενο πόλεμο. Ωστόσο, ούτε οι μεν ούτε οι δε γνώριζαν ή ήταν προετοιμασμένοι για τη ζωή που τους περίμενε. Οι αντάρτες έπρεπε να μάθουν, συχνά με βίαιο τρόπο, πώς να επιβιώνουν στην ύπαιθρο, να ζουν από τη γη, να διαχειρίζονται τον άμαχο πληθυσμό και να διεξάγουν επιχειρήσεις σε ένα σκληρό και αφιλόξενο περιβάλλον. Παρόμοιο αντίκτυπο είχε και η μάχη: η αγριότητα και ο προσωποποιημένος χαρακτήρας του άτακτου πολέμου συγκλόνισαν πολλούς αντάρτες. Ωστόσο, οι περισσότεροι κατάφεραν τελικά να ξεπεράσουν τους ενδοιασμούς τους και πολλοί βρήκαν τη μάχη μια συναρπαστική και συχνά ευχάριστη εμπειρία. Αυτές οι εμπειρίες γέννησαν μια ιδιαίτερα αρρενωπή κουλτούρα που εξυμνούσε την αντοχή, τη σωματική ρώμη και τη βία, και απαξίωνε τους άμαχους ως άνανδρους. Τέτοιες αντιλήψεις δημιούργησαν σταδιακά ένα ρήγμα ανάμεσα στους αντάρτες και στους άνδρες και τις γυναίκες στο όνομα των οποίων αγωνίζονταν.

Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει το ζήτημα του ηθικού. Οι ιστορικοί της αντίστασης έχουν, κατά κανόνα, αποδώσει την ανθεκτικότητα των αντάρτικων στρατών στα ιδεολογικά πιστεύω των μαχητών. Οι πεποιθήσεις αυτές ήταν αναμφίβολα σημαντικές· ωστόσο, η πολιτική ιδεολογία από μόνη της σπάνια προετοίμαζε τους αγωνιστές για τις πραγματικότητες στο πεδίο της μάχης ή τους στήριζε στις δοκιμασίες της καθημερινής ζωής, ενώ δεν είχαν όλοι καταταγεί για ιδεολογικούς

λόγους ούτε ενδιαφέρονταν όλοι για την πολιτική. Οι οργανώσεις της αντίστασης είχαν επίγνωση τόσο της σημασίας της ιδεολογίας όσο και των ελλειμμάτων των ανδρών τους σε αυτό το επίπεδο και κατέβαλαν επίμονες προσπάθειες για την ιδεολογική τους διαπαιδαγώγηση. Ωστόσο, ελάχιστοι ανέπτυξαν τις μεσσιανικές πεποιθήσεις που περιγράφουν ορισμένοι μελετητές και πολλοί παρέμειναν αδιάφοροι απέναντι στην πολιτική.

Οι δεσμοί της ομάδας, η ηγεσία και οι αντιλήψεις περί τιμής διαδραμάτισαν πολύ σημαντικότερο ρόλο στο να βοηθήσουν τους άνδρες να αντεπεξέλθουν στις κακουχίες της μάχης και της καθημερινότητας. Ωστόσο, ούτε αυτά αποδείχθηκαν επαρκή όταν η σύγκρουση εξελίχθηκε σε έναν βίαιο εμφύλιο πόλεμο και οι αντάρτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με τα πολύ πιο αποφασισμένα και καλά εκπαιδευμένα στρατεύματα της Βέρμαχτ. Οι αντάρτικες οργανώσεις απάντησαν σε αυτές τις προκλήσεις υιοθετώντας ολοένα και αυστηρότερα πειθαρχικά μέτρα. Τα μέτρα αυτά ήταν συχνά αρκετά για να αναχαιτίσουν το κύμα των λιποταξιών και να αποκαταστήσουν την πειθαρχία· ταυτόχρονα όμως γέννησαν δυσарέσκεια στους αντάρτες και υπονόμισαν τους δεσμούς συντροφικότητας που μέχρι τότε χαρακτήριζαν τις αντάρτικες ομάδες. Οι αντάρτες έγιναν ολοένα και πιο εσωστρεφείς και αναζήτησαν παρηγοριά στο υπερφυσικό. Οι θρησκευτικές πρακτικές και τελετουργίες αποτελούσαν μέρος της ζωής των ανταρτών ευθύς εξαρχής. Ωστόσο, καθώς ο πόλεμος παρατεινόταν, η σημασία και η πολυπλοκότητά τους αυξήθηκαν στις τάξεις των αποκαρδιωμένων ανταρτών, οι οποίοι άρχισαν να βασίζονται ολοένα και περισσότερο σε αυτές, τόσο για ανακούφιση όσο και για να αποκαταστήσουν μια αίσθηση ελέγχου μέσα σε μια χαοτική κατάσταση.

Το τελευταίο ζήτημα, το οποίο εξετάζεται στο πέμπτο κεφάλαιο, αφορά την καθημερινή ζωή και την αντάρτικη διακυβέρνηση στην Ελεύθερη Ελλάδα. Οι υπάρχουσες μελέτες, κατά κανόνα παρουσίασαν

τη συμμετοχή στο ΕΑΜ ως «καθολική» και «πανεθνική» και προβάλλαν τη διακυβέρνηση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ως μια «κοσμογονία» που μεταμόρφωσε το παραδοσιακό ήθος των αγροτικών πληθυσμών δημιουργώντας «νέες συλλογικότητες [...] όπου έμαθαν να απεργούν και να διαδηλώνουν, να προπαγανδίζουν και να διεκδικούν, να θυσιάζονται και να μάχονται».²⁶ Ωστόσο, αυτού του τύπου οι εξιδανικευμένες απεικονίσεις αδυνατούν να αποδώσουν τόσο την πολυμορφία των εμπειριών στην Ελεύθερη Ελλάδα όσο και την ποικιλία των αντιδράσεων της αγροτικής κοινωνίας. Οι αντάρτες είχαν επίγνωση της σημασίας της δημιουργίας μιας παράλληλης κρατικής δομής που θα παρείχε συλλογικά αγαθά στην ύπαιθρο και θα προσέδιδε στις οργανώσεις τους ένα στοιχειώδες κύρος και νομιμοποίηση. Παρ' όλα αυτά, αντάρτες και πολίτες είχαν συχνά πολύ διαφορετικές αντιλήψεις για τους αντίστοιχους ρόλους και τις υποχρεώσεις τους, ιδίως σε ακανθώδη ζητήματα όπως η απονομή δικαιοσύνης και η φορολογία. Οι απαιτήσεις των ανταρτών δεν αποτελούσαν το μοναδικό πρόβλημα, καθώς οι πολιτικοί θεσμοί της αντίστασης ήταν συχνά διεφθαρμένοι και αρκετοί από τους αντιπροσώπους που επέλεξαν το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ για να διοικήσουν τις τοπικές κοινωνίες ενδιαφέρονταν περισσότερο για την προώθηση των προσωπικών τους επιδιώξεων παρά για την εξυπηρέτηση των κοινοτήτων τους.

Οι εντάσεις αυτές οξύνθηκαν από την αδυναμία της αντίστασης να προστατεύσει τους αγρότες από τα ολοένα και πιο βίαια γερμανικά αντίποινα, καθώς και από τις συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων αντιστασιακών οργανώσεων, οι οποίες οδήγησαν τελικά στη συγκρότηση πολλών δωσιλογικών αντιανταρτικών σχηματισμών κατά το πρώτο εξάμηνο του 1944. Η βία γέννησε αντιβία και σταδιακά μετέτρεψε την αγροτική Ελλάδα σε μια χομπσιανή δυστοπία, όπου αντάρτες, ταγματασφαλίτες και απλοί πολίτες χρησιμοποιούσαν τα όπλα τους για να ξεκαθαρίσουν λογαριασμούς, να καταδιώξουν τους προσωπικούς τους εχθρούς και να εξοντώσουν πολιτικούς αντιπάλους.

Ωστόσο, η μαχητική υποστήριξη και η ένοπλη ανυπακοή αποτελούσαν τελικά δύο ακραίες θέσεις στο πλαίσιο μιας γκρίζας ζώνης, μέσα στην οποία τα όρια ανάμεσα στην υποστήριξη και την εναντίωση ήταν ρευστά και διαρκώς διαπερατά. Οι χωρικοί συχνά στήριζαν ορισμένες ενέργειες της αντίστασης, ενώ την ίδια στιγμή παρέμεναν αμετακίνητα αντίθετοι σε άλλες. Επιπλέον, οι αγρότες μπορούσαν να αντισταθούν στην επιβολή των ανταρτών και να διατηρήσουν την αυτονομία τους με πιο υπόγειους τρόπους· η κωλυσιεργία, η δωροδοκία και το σαμποτάζ αποτέλεσαν σημαντικά όπλα στις αμέτρητες αψιμαχίες που προκλήθηκαν ανάμεσα σε αντάρτες και άμαχους στην Ελεύθερη Ελλάδα. Συχνά η υποστήριξη και η εναντίωση δεν είχαν καμία σχέση με την ιδεολογία. Η επιβίωση ήταν το πρωταρχικό μέλημα των χωρικών, των οποίων οι στάσεις διαμορφώνονταν τελικά από τοπικά ζητήματα, ενώ συντάσσονταν κατά βάση με την οικογένεια και τον τόπο τους.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΣΟΥΤΣΟΥΜΠΗΣ

ΕΔΕΣ ΚΑΙ ΕΛΑΣ

Το βιβλίο αυτό έρχεται να δώσει μια νέα, πρωτότυπη οπτική στο πολυσυζητημένο θέμα της Εθνικής Αντίστασης και του κατοχικού εμφυλίου, καθώς εστιάζει στη σημαντικότερη αλλά και λιγότερο μελετημένη πλευρά αυτής της περιόδου: τους απλούς αγωνιστές των αντιστασιακών στρατών του ΕΔΕΣ και του ΕΛΑΣ. Χρησιμοποιώντας έναν τεράστιο όγκο πρωτογενούς υλικού και δεκάδες συνεντεύξεις, ο ιστορικός Σπύρος Τσουτσουμπής απαντά για πρώτη φορά σε μια σειρά από κείρια ερωτήματα που έχουν παραγκωνιστεί ή αγνοηθεί: Ποιοι ήταν οι απλοί αντάρτες; Τι τους οδήγησε να καταταγούν; Πώς βίωσαν τον πόλεμο; Πώς ήταν η καθημερινότητα στους αντάρτικους στρατούς και πώς σχετίζονταν με τις κοινωνίες τις οποίες είχαν ταχθεί να προστατεύσουν; Ποια ήταν η προσφορά τους στον συμμαχικό αγώνα;

Μέσα από τις αφηγήσεις των απλών πρωταγωνιστών, αναβιώνει ζωντανά το δράμα και η ένταση του αντιστασιακού αγώνα, και προσφέρεται μια φρέσκια, εμπειριστατωμένη αφήγηση που μεταφέρει τον αναγνώστη στην καρδιά των γεγονότων, ανοίγοντας μια νέα διάσταση στην ακανθώδη αυτή περίοδο της Ιστορίας μας.

ISBN 978-618-232-189-8

9 786182 321898

Κωδ. μηχ/σης 240034

www.epbooks.gr